

CARZ (259) sb m

carz (225), **car** (34); carz *RejZwierz* (10), *OrzQuin* (2), *BielSpr* (2), *MycPrz* (2), *PapPan*, *ModrzBaz* (2), *PapUp*, *OrzJan* (4), *SarnStat*, *KlonKr*, *KmitaSpit*; car *GórnDworz* (2), *KochJez* (2), *KochPieś* (2), *ActReg* (4), *GórnTroas*, *KołakCath*; carz : car *MetrKor* (1 : 4), *MiechGlab* (54 : 13), *LibLeg* (44 : 2), *BielKron* (55 : 1), *StryjKron* (42 : 2).

cżarz (2) *MiechGlab*, *KlonKr*, csarz (1) *BielSpr*.

cårz (w tym 1 r. w *StryjKron* błędne znakowanie). ◇ cårz- (53), carz- (31); cårz- *OrzQuin* (2), *GórnDworz* (2), *MycPrz* (2), *ModrzBaz*, *KochPieś*, *OrzJan*, *KołakCath*, *SarnStat*, *KlonKr*; carz- *BielSpr*, *KochJez*, *GórnTroas*, *KmitaSpit*; cårz- : carz- *BielKron* (37 : 1), *StryjKron* (3 : 27).

sg N cårz (110). ◇ G cårza (66). ◇ D cårzowi (12), cårzewi (1); -owi : -ewi *StryjKron* (4 : 1). ◇ A cårza (22). ◇ I cårzem (20); -em (1) *OrzQuin*, -ém (1) *GórnTroas*, -(e)m (18). ◇ L cårzu (2). ◇ V cåre (1) *KochPieś*. ◇ pl N cårzowie (7), cårze (2), cårzy (2); -owie *StryjKron* (2), *SarnStat*; -owie : -e : -y *MiechGlab* (3 : 1 : -), *LibLeg* (1 : 1 : 2). ◇ G cårz(o)w (9). ◇ A cårze (2) *BielKron*, *KlonKr*, cåry (1) *KołakCath*. ◇ I cårzmi (1) *BielKron*, cårz(a)mi (1) *MiechGlab*.

Sł stp brak, Cn notuje, Linde XVI – XIX w.

1. *Władca, panujący, monarcha; rex aut regulus apud Moscos et Scythas. Magnus dux etiam vocatur. Caesaris nomen his non quadrat. Neque vero Turcarum princeps caesar recte vocatur, siquidem imperium Orientis quod caesares habebant in Occidentem translatum est Cn (259) :*

Szereg: »car abo krol« (1): Y ma to kto zá łczęścié/ komu fie kłániáią/ A Cárém ábo Królem iego wyznawáią GórnTroas 23.

a. *Tatarski; chan (207) : CZtirzy łą Hordy, to ieft, vphi Tatarow á tylož też maią Hethmanow ktore Czarzami zową. MiechGlab 28; Ieft piąta Horda którą Kozaki zową ale ta Czarza niema. MiechGlab 28; zowie fie też Vlu cham iakoby nawyłszem Czarzem, bowiem Vlu wykłada fie wielki, á Chan ieft Hetman v nich Czar MiechGlab 28–29; co y po dzifiefy dzien drudzi Carzowie chowaią w obyczaiu. MiechGlab 72, 14, 19, 28, 29 [2 r.], 30, 31, 75; ysz przodkowie naschi Czarzi [...] do wuelkiego panstwa, wuelkiego Xyáltwa Lythewskiego wgołtzyne przyefzdzaly. LibLeg 10/95, 10/95 [3 r.]; BielKron 365v, 385v, 407v, 420, 439; GórnDworz P, Pv; MycPrz I C3v; vderzył ná łwitaniu z wielkim okrzykiem ná kofz Tátárski/ gdzie łam Carz głową leżał. StryjKron 270, 270, 280, 416 marg, 547; PaprUp C2; ActReg 122, 124, 126; Ktory też pod Kopylem trzy kroć biel Tátary/ Y w więźnienie zábierał/ ich przednieyfze Cary. KołakCath A4.*

W połączenia z imieniem [po imieniu (63), przed imieniem (26)] (89): MetrKor 46/47, 47v; Szofty po nim był łin iego imieniem Machmet Car, z ktorego połzedł Achmet Car łiodmy. MiechGlab 30; Po Vlanowym źefciu [!] panował w tymże Przekopie Car Tachtanus MiechGlab 73, *6 [3 r.], *6v, **[2 r.], **3 [2 r.], **5v (28); ya Czarz Sahibkierey. poczalem wedlie łtaradawnego obiczaya prawdzywe bractwo dzierzecz. LibLeg 10/95, 10/95 [8 r.], 96 [4 r.], 96v, 97, 97v; RejZwierz aa, aa3, bb2v, bb3, 18 [3 r.], 37 [2 r.], 37v; BielKron 241v, 385v, 391 [2 r.], 400v, 401 (12); PaprPan Rv; Bitwá Erdziwilowá z Kaidanem Cårzem. StryjKron 270 marg; O wtorey wypráwie Witoldowey przeciw Tátárom niefortunney [...] y o Cårzu Támełlanie/ álbo Timirkuciu. StryjKron 507, 265, 269, 280, 416 [3 r.], 617 [3 r.] (20).

Wyrażenia: »chrymski carz« (1): Chrymłki czarz ktori. *MiechGlab* *7v.

»carz kazański« (1): Ciągnął w Litwę y z Cárzem woiiąc Kázáńkim. *StryjKron* 582.

»nohalski (a. nahajski), nohajskich Tatarow carz« [szyk 3 : 1] (3 : 1): a mymo Ty Tatary nohayłkych Tatarow Czar. wylkyego pana odprawywłfy. wpołielltwye domnye połlal. *MetrKor* 46/47v; *BielKron* 402 [2 r.]; *StryjKron* 722.

»carz pr(z)ekopski, Tatarow przekopskich« [szyk 33 : 19] (51 : 1): Thego był wezwal Olbracht krol polłki [...] na pomoc przeciw Mendligierowi Przekopłkiemu Carzowi. *MiechGlab* 31; Tamże iest zamek Ocżarkow Ktory Car Tatarow Przekopłkich zbudował w Litewłkim panłtwie. *MiechGlab* 76, *6, **3, **6v, 31, 32, 71 [2 r.]; *LibLeg* 7/32, 32v, 99 [2 r.], 103v [2 r.], 10/61 (11); *BielKron* 391, 400v, 401, 402, 402v (18); *StryjKron* 617 [2 r.], 637, 692 [2 r.], 697 [2 r.], 722 [2 r.] (14).

»carz tatarski, tatarskiej ziemie« [szyk 37 : 12] (48 : 1): nad tho. moyego wylkeiego ymyenya Tatarłkiej ziemye Czarz Sadadkirey. yełł łinego wylkeiego dworv.wyłłedł. *MetrKor* 46/47; *MiechGlab* *6, *6v, **, **3, **7v (14); *LibLeg* 7/8v [2 r.], 9 [2 r.], 67v, 68, 9/52v, 11/184; *RejZwierz* aa, aa3, 18 [3 r.], 37 [2 r.], 37v (10); tám miał rozmowę długą s Scháchmáte^m Zawołckim Tátárłkim Carzem *BielKron* 436, 241v, 258v, 382, 385v, 391 (10); *MycPrz* I C3v; *StryjKron* 416, 632; *ActReg* 170; Tátárłcy Carzowie miałto fymbolum łnop łtrzał związány nołli *SarnStat* 121; *KlonKr wstęp* A4.

»wielki carz« (4): Taże z rzádenia Bożego, Temirkitlu wielki Carz Tatarłki (ktorego Hiftorici Themerlanem zową) [...] potkał łie z Pełaitem *MiechGlab* 66, 18, 75; Wyelykyey Ordi wylkeiego Czarza Sahibkyereya flowo. *LibLeg* 10/95.

»carz zawolski itp« [szyk 18 : 4] (22): *MiechGlab* *7, **, **7v, 28, 30, 73, 75; A w tym przyiecháli połłowie od Carzá Zawołckiego Schádchmátá *BielKron* 401, 400v *margin*, 402v [2 r.], 436, 475v; záraz po nich przyiecháli też Połłowie Cárzá Zawołckiego Sachmatkierieía *StryjKron* 682, 280, 617 [2 r.], 682 [2 r.], 692 [2 r.], 697.

Szeregi: »cham wielki (to jest) carz« (4): Ricerz niektory wielkie⁸⁰ Chama, to iest, Carza imieniem Otoman *MiechGlab* 64, *7, 17, 19.

»carz to jest (albo) krol« [szyk 1 : 1] (2): Drudzy Tátárowie ktorzy około Wolhy miełzkáią máią łwe ołobne Cárze/ to iest Krole álbo Kfiázetá *BielKron* 439, 439.

b. Turecki; sultan (41) : *MiechGlab* 72; bo thám káždego Carzá zową Sołtánem. *BielKron* 457v.

W połączeniu z imieniem [po imieniu (13), przed imieniem (4)] (17): *MetrKor* 46/46v, 175; Cefarz Thurecki dziad ninieyłzego Carza Selambeka, włzythek Przekopłki wyłep połiadł *MiechGlab* 40, *6v, **4v, 30, 31, 72; *BielKron* 253, 254, 310v, 402; kótórego w Konłtántynopolu Soliman Carz włtrzelác dał *OrzQuin* Z4, L [2 r.]; *BielSpr* 52v; *StryjKron* 602.

Wyrażenia: »carz turecki (a. turski)« [szyk 22 : 10] (32): Bayfet [!] czarz Turłki. *MiechGlab* *6v; Ci trze ołthateczni Carzowie Tureczłci w Conłtantinopolu zawłze miełzkali *MiechGlab* 69, **4v, 30, 31, 72; *LibLeg* 10/98 [3 r.], 122v, 124v, 11/184; Ierzyk Skánderbeg Káłtryotus rycerz Kryłtułow Kfiázę Albáńłkie/ Máchometowi Carzowi Tureckiemu S.D. *BielKron* 253, 254, 310v, 313, 331, 331v [3 r.] (10); Przedthym też Támełlan *Caramanbegli*, Cefarz Tátárłki/ poráził Báizetá Cárzá Thureckiego práwie ná głowę/ ále ielzłcze ná then czás nie miał Iáńczárow áni ołádenia tákimi ludźmi Porty

zdrowia fwego iáko dżis ma Cárz Turecki. *BielSpr* 52v; *ModrzBaz* 21v, 118; *StryjKron* 375, 602; *OrzJan* 25, 36, 45, 48.

»wielki carz« [szyk 2 : 1] (3): tich zemi wziethich. wielky Czar Svltan Bayazith Chan. Sin iego Svltan Selim. a ya yego Sin Svltan Svleiman Chan. *MetrKor* 46/46v [*idem*] 46/175; Iam yefth Czarz wyełkii nyefwicziejoni, odpana boga, powifłoni *LibLeg* 10/60.

Szereg: »pierwszy książę albo carz« (1): Tegoż roku Ottoman [...] pierwszym Xiążęciem álbo Cárzem Tureckim był wybrány *StryjKron* 375.

c. Ruski (9) : o zdrowiu Cárzá prześlawnego pytał. *StryjKron* 782; Trzy ftá koni Moskiewfkich ízło z Toropcá w íprawie Do Cárá preświetné⁸⁰ *KochJez* B2v; Obróc fwoy kon prędkonogi/Nieścigniony Care drogi *KochPieś* 45.

Wyrażenia: »carz moskiewski« (4): *BielKron* 429v; *KochJez* A3; Car Moskiewfki plác mężnému Puścił Królowi Polfkiému *KochPieś* 45; *KmitaSpit* A4v.

»wielki carz« (1): Wasil Iwánowic z łáfki Bożey/ wielki Carz Moskiewfki/ Wołodymirfki/ Nowogrocki/ Smoleńfki/ Thwerdfki/ Iurhfki/ Plefkowfki/ Permfki/ Wiátki/ Bulgárfki/ Kfiązę Nowogrockie infzey źemie *BielKron* 429v.

»carz wszystkim Rusi« [szyk 1 : 1] (2): *StryjKron* 91, 330. *Cf* »carz i pan«, »krol albo carz«.

Szeregi: »krol albo carz« (1): vmyflił odnowić Kroleństwo Rufkie/ nie tylko pod Halickim y Włodimirfkim tytułem/ [...] ále wżyfłtkiey Ruśi Krolem álbo Cárzem (iáko fię dżis Moskiewfki tytułue) prágnąc być/ wypráwił Połty ná Concilium do Lugdunu *StryjKron* 330.

»carz i pan« (1): y ten fie począł piłác Cárzem/ y Pánem wżyfłtkiey Ruśi *StryjKron* 91.

d. Rzymski narodu niemieckiego; cesarz [w połączeniu z imieniem] (1) : A Windeliki potym [...] trze Czarze Henrikowie wypędzili iako pogany ktorzi Kriřtuła chwalić nie chcieli, á na koniec i zwalcywłzy Henrik thrzeci miełtca ich niemczami ofadził. *MiechGlab* 45.

2. [bot. petasites (RostSł); lepieźnik:

Zestawienie: »carz ziele«: PETASITES, GALIRUS. Lepiafnik. Carz. ziele, Rufki zową. TO źiele zową z Niemieckiego Morowy korzeń/ iż korzeń tego źiela przeciw febróm morowym/ nafzláchetnieyřzé lékárftwo: zową téż Carz ziele/ iákoby Céfarz nád źiółmi/ dla iego wielkiey nád infzými źiółmi fzláchetności *UrzędowHerb* 245 (*Linde*).]

Synonimy: **1.** cesarz, krol, ksiądz, książę; **a.** cham; **b.** sułtan; **e.** kniaź; **2.** lepiaśnik.